

[illegible]

کتاب

نکات
نشر نگاه معاصر

در نگاه مکتب معارف خراسان

سید مقداد نبوی رضوی

مکتب شیخیه در نگاه مکتب معارف خراسان

سید مقداد نبوی رضوی

کتابخانه

ناشر: نشر نگاه دایم (وابسته به مؤسسه پژوهشی نگاه معاصر)

مدیر: آری: اسم رسام

حروفچینی و صفحه‌آرایی: حروفچینی هما (امید سیدکاظمی)

لیتوگرافی: رید

چاپ و صحافی: برنو

نوبت چاپ: یکم، ۱۳۹۶

شمارگان: ۱۱۰۰

قیمت: ۲۲۰۰۰ تومان

شابک: ۹۶۴-۹۹۴۰-۸۴-۷

نشانی: تهران - مینی سیتی - شهرک محلاته - ۲۲ مابرات - بلوک ۳۸ - واحد ۲ شرقی

تلفن: ۲۲۴۴۸۴۱۹ / پست الکترونیک: negahe.moaseh@gmail.com

سرشناسه	: نبوی رضوی، سیدمقداد، ۱۳۵۹
عنوان و نام پدیدآور	: مکتب شیخیه در نگاه مکتب معارف خراسان / سیدمقداد نبوی رضوی.
مشخصات نشر	: تهران: نگاه معاصر، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	: ۲۱۶ ص؛ مصور.
شابک	: 978-964-9940-84-7
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا.
یادداشت	: کتابنامه: ۱۳۵-۱۴۱.
موضوع	: احسائی، احمد بن زین الدین، ۱۱۶۶-۱۲۴۱ق. - نقد و تفسیر.
موضوع	: اصفهانی، مهدی، ۱۲۶۳-۱۳۲۴ - الصوالم العقلية - نقد و تفسیر.
موضوع	: شیخیه - دفاعیه‌ها و ردیه‌ها.
موضوع	: Shaykhiyeh - Apologetic Works
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۶ م ۷۲ ن ۲۱۳ BP
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۹۸۹۵۰۰

فهرست

- ۷ پیشگفتار □
- ۱۲ دیباچه‌ای بر الصوارم العقلية □
- ۵۱ مذاکرات درباره‌ی الصوارم العقلية □
- ۱۳۵ کتابنامه □
- ۱۴۱ فهرست اعلام و شخصیت‌ها □
- ۱۴۷ تصاویر و اسناد □

پیشگفتار

میرزا محمد مهدی از روی اصفهانی (۱۳۰۳ تا ۱۳۶۵ ق.؛ تصویر شماره‌ی ۲۷) یکی از فقیهان بزرگ شیعی، هفتاد و هفت ساله در روز چهاردهم هجری است. او در سن ۱۲ سالگی اصفهان را به قصد عراق ترک گفت و در کربلا تحت سرپرستی فقیه بزرگ آن زمان، سید اسماعیل صدر (۱۲۵۸ تا ۱۳۳۸ ق.)، قرار گرفت. ربانامه‌ی‌های او رشد علمی و معنوی خود را آغاز کرد. این استاد - که در جایگاه بلندی از فقاهت بود - تا سال‌ها راهنمایی و ارشاد او را برعهده داشت و یکی از مهم‌ترین مربیان دانشمند و شایسته‌ی این از آن روست که او نه تنها شاگرد جوانش را به بهره‌مندی از استادان بزرگی چون ملا محمد کاظم خراسانی در نجف، میرزا محمد تقی شیرازی در سامراء و سرانجام میرزا محمد حسین نائینی در نجف رهنمون ساخت، که در مسیر رشد معنوی نیز به مکتب سلوک شرعی - غیر عرفانی - سامراء (شاگردان ملا فتحعلی سلطان‌آبادی) واردش کرد.

میرزا مهدی اصفهانی که از سوی میرزا محمد تقی شیرازی به هدایت شناخته شده بود، نخستین شاگرد نزدیک میرزا محمد حسین نائینی شد و به یاری کردن او در شرح و تفسیر نهایی به مبانی اصولی جدیدش پرداخت. وی سپس، آن کار را همراه با نئی چند از هم‌رتبان خود - که برخی از ایشان بعدها در جایگاه مراجع تقلید برجسته قرار گرفتند - در نخستین حلقه‌ی اصول فقه آن استاد پی گرفت. اهمیت این حلقه‌ی فکری در آن بود که استاد ایشان پس از پایان تدریس خصوصی پنج ساله اما مبسوط به آنان، تدریس عمومی خود در حوزه‌ی نجف را آغاز کرد و توانست سلطه‌ی علمی بلا منازعی در آنجا به دست آورده و مجدد علم اصول فقه شناخته شود. پایان این ارتباط علمی نگارش اجازه‌ی اجتهاد مطلق در استنباط احکام مذهب تشیع از سوی آن استاد برای میرزا مهدی اصفهانی بود. آن اجازه‌نامه (سند

شماره‌ی ۲۹) به امضای سه تن از فقیهان بزرگ آن زمان نیز رسید و از آن روی که نه تنها به خط مجدد علم اصول فقه شیعی در قرن چهاردهم هجری - که در مجتهد شناختن «امساک فراوان» داشت - بود، که در مقایسه با بسیاری از اجازه‌های او از بسط و تفصیل نیز برخوردار داشت و از این روی، در نوع خود کم‌مانند شناخته شده و جایگاه مهم فقاہت صاحبش در احکام مذهب تشیع را گویاست.

میرزا مهدی اصفهانی که ابتدا در مکتب سلوک شرعی - غیر عرفانی سامراء گام برمی‌داشت، در نجف، به مکتب سلوک شرعی - عرفانی آنجا (شاگردان ملا حسینقلی همدانی، نیز ورود یافت و تحت ارشاد دو استاد بزرگ آن، سید احمد کرلایی و شیخ محمد بهاری همدانی، قرار گرفت. و به مقام‌های بلند آن رشته دست یافت؛ با این حال، به سبب آنچه در ناهمسازی برخی دیدگاه‌های نظری گروهی از ایشان با نصوص دینی می‌دید و نیز با توجهش به اختلاف‌های ایشان با دیگر ارباب سلوک شرعی به حیرت و سرگشتگی در شناخت راه درست معرفت دینی دچار شد. از آن‌وی، به توسل‌اتی پیوسته به ساحت امام دوازدهم روی آورد. روایت برخی اصحاب نزدیک از آن است که پایان آن توسلات دیدار او با امام دوازدهم در قبرستان وادی السلام نجف و سرانجام دست یافتن به راه درست معرفت دینی از مسیر درس‌آموزی نزد استادی که او را به «صاحب علم جمیع» یاد می‌کرد بود.

میرزا مهدی اصفهانی پس از مجتهد شناخته شدن از سوی میرزا محمد حسین نائینی (شوال ۱۳۳۸ ق.)، نجف را به سوی مشهد ترک کرد و در حین این علمیه‌ی آنجا به تدریس فقه، اصول فقه و نیز آنچه در مبانی اعتقادی مذهب تشیع یافته به مشغول شد. با بررسی کارنامه‌ی علمی ۲۵ ساله‌ی او در مشهد، دانسته می‌شود که وی ابتدا توانست با ترویج اصولی حاکم در آنجا را به مبانی استاد خود، میرزا محمد حسین نائینی، سوق دهد و سپس به تدریس فلسفی مهم آنجا را به ساختار فکری نظام‌مند خود دگرگون کرده و «مکتب معارف خراسان» را بنیاد گذارد و سرانجام، به سبب توجه بسیاری که به ساحت امام دوازدهم داشت، طلاب علوم دینی آن شهر را در آن سیرت با خود همراه گرداند. میرزا مهدی اصفهانی در آن مسیر، شاگرد برجسته‌ی خود، حاج شیخ محمود حلبی (تصویر شماره‌ی ۳۳)، را به کوشش پیوسته و منظم در نقد آموزه‌های بابی و بهائی و نیز بسط اندیشه‌ی مهدویت کشاند و او نیز توانست آن دو کار را در گستره‌ی ایران گسترش دهد، گویان که در حوزه‌ی فکری مکتب معارف خراسان هم در میان مهم‌ترین نمایندگان آن جای داشت.^۱

از آن سوی، میرزا مهدی اصفهانی، به سبب مخالفت با فلسفه و عرفان و نیز برخورداری از اندیشه‌هایی ویژه در فقه اعتقادی مذهب تشیع و گسترش آنها در حوزه‌ی علمیه‌ی مشهد شخصیتی شناخته‌شده بوده و موافقان و مخالفانی دارد. اندیشه‌های او از زمان حیاتش و نیز دهه‌هایی پس از وفاتش در برخی حوزه‌های علوم دینی و سپس جمعی از صاحبان تحصیلات جدید مورد بررسی قرار می‌گرفت؛ با این حال، پس از چاپ مقاله‌ی مکتب تفکیک به سال ۱۳۷۱ ش.^۱ و سپس کتابی با همان نام به سال ۱۳۷۵ ش.^۲ از سوی آقای محمدرضا حکیمی - که دانشمند و نویسنده‌ای نامدار بوده و خود به آن آموزه‌ها دل بسته است - توجه بسیاری از صاحب نظران حوزه‌ی و دانشگاهی ایران را به خود جلب کرد. از آن زمان تاکنون مکتوبات زیادی در نقد یا حمایت از آموزه‌های میرزا مهدی اصفهانی و شاگردانش نگاشته شده که نمودی از آنها را در پیش‌گفتار عنوان کتابشناسی مکتب تفکیک در ۴۹۲ صفحه به سال ۱۳۹۲ ش. منتشر شد می‌توان دید. از پژوهش - که فهرستی توصیفی از آن مکتوبات است - گویای گستره‌ی بالای توجه به اندیشه‌ای میرزا مهدی اصفهانی در سال‌های اخیر بوده و نشانگر آن است که آن اندیشه‌ها اکنون به اقل به عنوان یک مکتب فکری باید شناخته شود. از این روست که بررسی تحلیلی زندگانی و نبیره‌های مختلف ساختار فکری میرزا مهدی اصفهانی در نگاه به آموزه‌های مذهب تشیع تلاشی درخور و شایسته است.

در میان دیدگاه‌های منتقدانه‌ای که به زندگانی و اندیشه‌ای میرزا مهدی اصفهانی وجود دارد، نسبت آموزه‌های او با تعالیم شیخ احمد احسائی (بنیانگذار مکتب شیخیه) یکی از مهم‌ترین‌هاست. برخی محققان بر آنند که شباهت‌های زیادی میان اندیشه‌های این دو وجود دارد به گونه‌ای که میرزا مهدی اصفهانی در میان اثرگرفتگان از شیخ احمد احسائی جای می‌گیرد.

باید گفت: بررسی دقیق دیدگاه‌های آن محققان به تحقیقی مبسوط نیازمند است و در جای خود باید انجام شود؛ با این حال، آنچه شمایی از ناهمسانی‌های بنیادین دیدگاه‌های میرزا مهدی اصفهانی و شیخ احمد احسائی را گویاست، نقدهایی است که او در رساله‌ی الصواری العقلیه به وی وارد دانسته است. از این روست که تأمل در آن رساله مقدمه‌ای بر بررسی تطبیقی آموزه‌های آن دومی تواند باشد.

ماده‌ی اصلی این پژوهش مذاکراتی است که آقای محمداسماعیل مدرس غروی (فرزند میرزا مهدی اصفهانی و از استادان مکتب معارف خراسان) همراه با جمعی از شاگردان خود در

بهار ۱۳۹۵ ش. (رمضان ۱۴۳۷ ق.) درباره‌ی رساله‌ی الصوارم العقلیه انجام داده است. صورت پیاده‌شده‌ی آن مذاکرات از حالت صوتی به حالت مکتوب - که توسط یکی از شاگردان وی انجام شده بود - در اختیار نگارنده قرار گرفت و به وسیله‌ی او از حالت محاوره‌ای به صورت کتابی درآمد و ویرایش یافت. مدرک‌های شیخی مورد ارجاع نیز از سوی نگارنده، با کمک دوست گرامی، آقای محمدمهدی ملک‌زاده، پیدا شد. در اینجا یادآوری چند نکته ضروری است:

۱. نسخه‌ی خطی رساله‌ی الصوارم العقلیه که مورد استناد این پژوهش است، آنی است که ضامن مجموعه‌ای از آثار میرزا مهدی اصفهانی، از سوی فرزند بزرگش، میرزا علی‌رضا مدرس غروی، بر کتابخانه‌ی آستان قدس رضوی در مشهد وقف شده و اکنون با شماره‌ی ۱۲۴۱۲ در آنجا نگهداری می‌شود. تصویر صفحه‌های نخست و پایانی آن نسخه در انتهای این پژوهش آورده شده است.

۲. آنچه با عنوان ترجمه‌ی گفتارهای شیخ احمد احسائی و میرزا مهدی اصفهانی آمده، بیشتر در حدود ترجمه‌ای مصوم است گرچه در بسیاری موارد نیز صورتی دقیق دارد؛ با این حال، هر دو حالت آن ترجمه از بدست دادن دیدگاه‌های آن دو منحرف نشده است؛

۳. متن بیشتر گفتارهای شیخ احمد احسائی که از سوی میرزا مهدی اصفهانی آورده شده، با آنچه از سوی پیروان مکتب شیخیه در کرمان و بصره به چاپ رسیده جایگزین شد تا صورت استنادی بیشتری داشته و از تفاوت‌های جزئی اغلب از ناهمسانی نسخه‌های خطی برخاسته‌اند دوری شده باشد. در غیر این صورت، در پی نوشت ما اشاراتی آمده است؛

۴. گفتارهای شیخ احمد احسائی و جانشینش، حاج سید کاظم رشتی - که مورد توجه میرزا مهدی اصفهانی قرار گرفته‌اند - برای سهولت بیشتر در ارجاع‌ها، در متنی و نیز پیدا شدن دوباره‌شان از سوی خوانندگان شماره‌گذاری شده‌اند. این شماره‌ها - که - را ابتدای هر گفتار درون کروشه قرار گرفته - ۶۵ عدد است؛

۵. برخی از شرح‌های آقای مدرس غروی در خلال متن و برخی دیگر نیز در پی نوشت‌ها آورده شده؛ گواهی که برخی نیز خلاصه شده‌اند.

از آن روی که آگاهی گذرا بر سرگذشت شیخ احمد احسائی و برخی آموزه‌هایش در فهم رساله‌ی الصوارم العقلیه کارگشااست، دیباچه‌ی این کتاب بدان پرداخته و نمودهایی از باور او به وجود واسطه‌هایی خاص میان امام دوازدهم و شیعیان و نیز جایگاه سیرت تأویل‌گرایانه‌اش

برای فهم روایات در شکل بخشیدن به بنیادهای فکری دعوت سید علی محمد باب را نشان داده است. نمود آن سیرت در آن بنیادها یکی از نکاتی است که میرزا مهدی اصفهانی بر آن دست گذاشته و آن را سبب ساز بروز مشکلات بزرگ در جامعه‌ی شیعیان دانسته است. آنچه در پایان این پیشگفتار باید مورد توجه باشد ارجاع به آثار حاج شیخ احمد شاهرودی (تصویر شماره‌ی ۲۵) در پی نوشت‌ها هنگام بررسی تطبیقی آموزه‌های بابی و بهائی با تعالیم اسلامی است. این از آن روست که آن آثار رویکردی محققانه نسبت به دعاوی بابیان و بهائیان داشته و دیدگاه مهم‌ترین مکتوبات عالمان شیعی مذهب در آن حوزه‌ی فکری دانسته می‌شوند. اما - است که این کوشش، به اندازه‌ی خود، گامی در شناخت تاریخ اندیشه‌ی معاصر شیعی باشد.

سید مقداً نبوی رضوی
تیرماه ۱۳۹۶ ش.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای آگاهی از زندگانی میرزا مهدی اصفهانی، نک: سید مقداً نبوی رضوی، میرزا مهدی اصفهانی، از مکتب سلوکی سامراء تا مکتب معارف خراسان.
۲. محمدرضا حکیمی، مکتب تفکیک، کیهان فرهنگی، سال ۹، شماره‌ی ۱۲، زمستان ۱۳۷۱ ش.
۳. محمدرضا حکیمی، مکتب تفکیک، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۵. این کتاب در سال‌های بعد نوبت‌های چاپ زیادی یافت.
۴. نک: پس از این، بخش «تصاویر و اسناد»، سندهای شماره‌ی ۳۱ و ۳۲.